

ZRÓŻNICOWANIE ORAZ PRZEKSZTAŁCENIA DETALU ARCHITEKTONICZNEGO W WIZUALNYM ODBIORZE ZABUDOWY NA PRZYKŁADZIE GMINY WIEJSKIEJ OSTRÓDA

Mariusz Antolak

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Streszczenie. Współczesne układy ruralistyczne na Mazurach składają się głównie z budynków pochodzących z początku XX w. Obiekty te charakteryzują się niezwykle wysokim kunsztem budowlanym i stanowią trzon zabudowy wiejskiej. Niezwykle ważną rolę w ich wizualnym odbiorze pełni detal architektoniczny. Analizowano zabudowę regionalną gminy wiejskiej Ostróda. Do szczegółowych analiz wybrano 8 miejscowości, w których zidentyfikowano wartościowy materiał badawczy. Badania przeprowadzono we wrześniu 2011 r. w: Brzydowie, Durągu, Lichtajnach, Lipowie, Ornowie, Reszkach, Turzniczy i Tyrowie. W inwentaryzacji szczególną uwagę zwrócono na: dachy, otwory okienne i drzwiowe oraz wykończenie elewacji. Elewacje istniejących budynków często są tynkowane lub pokrywane sidingiem. Wymiana stolarki okiennej i drzwiowej powiązana jest ze zmianą kształtu otworów, natomiast zmiany pokrycia dachów wpływają negatywnie na odbiór wizualny architektury. Ozdobny detal architektoniczny często jest usuwany lub przykrywany. We współczesnych projektach zauważalna jest marginalizacja znaczenia detalu i maksymalne uproszczenie elewacji budynku.

Słowa kluczowe: detal architektoniczny, zabudowa regionalna, Ostróda

WPROWADZENIE

Współczesne układy ruralistyczne na Mazurach składają się głównie z budynków pochodzących z początku XX w. Obiekty te charakteryzują się niezwykle wysokim kunsztem budowlanym i stanowią trzon zabudowy wiejskiej. Niezwykle ważną rolę w ich wizualnym odbiorze pełni detal architektoniczny. Na terenie dawnych Prus Wschodnich przez wiele lat funkcjonowały służby budowlane (m.in. Główny Urząd Doradztwa Budowlanego) zajmujące się tworzeniem i popularyzowaniem wzorcowych budowli i typów domów.

Adres do korespondencji – Corresponding author: Mariusz Antolak, Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Prawocheńskiego 17, 10-727 Olsztyn, e-mail: mariusz.antolak@uwm.edu.pl

Urzędy miały prawo do decydowania o wyborze architektów i firm, jak również miały szerokie kompetencje w zakresie korygowania przedstawionych do zatwierdzenia projektów [Liżewska 2008]. Na przełomie XIX i XX w. powstały liczne wzorniki architektury regionalnej oraz wytyczne do kształtowania zabudowy [porównaj z: Liebold 1891, Das Bauernhaus im... 1905–1906, Detlewsen 1911, Odbudowa wsi polskiej... 1915, Iwanicki 1917, Drexler 1921, Schimanski 1936], których składowymi był precyzyjnie dobrany detal architektoniczny. Dzięki ścisłym regulacjom prawnym, w krajobrazie kulturowym wsi, pozostała niezwykle wartościowa materia, która współcześnie podlega gwałtownym przekształceniom.

Problem architektonicznej i krajobrazowej specyfiki mazurskiej wsi ma współcześnie ogromne znaczenie. Wiele domów o dużych walorach architektonicznych, które pozostają bez opieki, popada w ruinę. Dużym problemem są niewłaściwie prowadzone remonty. Towarzyszy im niejednokrotnie deformacja otworów okiennych i drzwiowych oraz zmiany w elewacji budynku. Ocieplanie budynków powoduje nie tylko pojawianie się obcych materiałów budowlanych, ale i niszczenie istniejącego detalu świadczącego o wysokim kunszcie budowlanym. Dużym problemem jest niska świadomość społeczeństwa oraz luki w systemie prawnym [Storz 2011]. W nowych projektach ozdobny detal praktycznie nie występuje, a architektura rzadko kiedy nawiązuje do tradycji regionu. Największe atuty Mazur znikają w zastraszającym tempie.

METODYKA BADAŃ

Analizowano zabudowę regionalną gminy wiejskiej Ostróda. Wstępne badania terenowe przeprowadzono na obszarze całej gminy w roku 2010. Do szczegółowych analiz wybrano osiem najbardziej reprezentacyjnych miejscowości. Inwentaryzację przeprowadzono w ramach tematu: „Badania przekształceń krajobrazów naturalnych i kulturowych oraz ich funkcji gospodarczych i rekreacyjnych”, zadanie badawcze: „Krajobrazy ziemi ostródzkiej. Planowanie i ochrona”. Był to również jeden z tematów letniego obozu naukowo-badawczego Koła Naukowego Architektów Krajobrazu „Horyzont” [Antolak i in. 2011], który miał miejsce we wrześniu 2011 r. Analizowano wszystkie budynki znajdujące się w miejscowościach: Brzydowo, Durąg, Lichtajny, Lipowo, Ornowo, Reszki, Turznica i Tyrowo. Zinwentaryzowano 413 budynków mieszkalnych oraz 556 budynków gospodarczych i usługowych. Dla każdej z miejscowości stworzono osobny katalog istniejącej zabudowy. W dokumentowaniu detalu architektonicznego szczególną uwagę zwrócono na: dachy (typ, spadki, elementy konstrukcyjne, pokrycia dachowe), otwory okienne (kształt, proporcje, układ, połączenie okienne, listwy przymykowe, obramowania, gzymsy, opaski okienne, łuki odciażające, podokienniki, profile i wrąby w krzyżu okiennym, kolorystyka), otwory drzwiowe (rozміszczenie, liczba skrzydeł, konstrukcja, nadświetla,) oraz wykończenie elewacji (materiał, okładzina, układy deskowań, naroża budynków, łączenia, podmurówki, gzymsy, fryzy, wywietrzniki, tablice informacyjne, kolorystyka, facjaty, lukarny, wystawki, dobudówki, ganki). Opisano formy typowe oraz ich przekształcenia. Zaproponowano zabiegi, które mogą pomóc w zachowaniu istniejącego zasobu oraz w tworzeniu nowej wartości krajobrazu kulturowego Mazur.

WYNIKI BADAŃ

Podczas prac zinwentaryzowano bardzo duży zasób zdobień elewacji budynków, a jednocześnie zaobserwowano niepokojące zjawisko zaniku tej wartości krajobrazu. Detal architektoniczny odgrywa niezwykle ważną rolę w urozmaiceniu statyki formy budynku. Dekoracyjność tych form związana jest między innymi z kontrastującą z elewacją budynku barwą oraz z grą światła i cienia.

Dominującym typem dachu na terenie opracowania są dachy dwuspadowe, niekiedy wzbogacone facjatami, o kącie nachylenia 45° , kryte czerwoną dachówką ceramiczną (esówka). Innym wariantem jest dach dwuspadowy z przypustnicą – typowy dla okresu międzywojennego (lata 20. XX w.). Zdecydowanie rzadziej występują dachy naczółkowe. Elementami dekoracyjnymi związanymi z konstrukcją dachową są zdobione krokwie oraz wiatrownice. Charakterystycznym elementem są powszechnie występujące drewniane listwy okapowe (wróblownice) o ciekawych zdobieniach. Elementy te wycinane są najczęściej naprzemiennie „w łezkę” i „w ząbki”, niekiedy towarzyszą im układy rytmicznych dziurkowań. Najprostszą formą są natomiast wzdłużne prostokątne wycięcia. Połącze dachowe zlicowane są z elewacją lub wysunięte przed lico ściany.

Otwory okienne stanowią zasadniczy element kompozycyjny elewacji budynków. Formy historyczne wykonane są z drewna. Niezwykle duże znaczenie odgrywają właściwe podziały stolarki okiennej. Rozbicie tafli szkła ożywia monotonię i wprowadza silny akcent dekoracyjny. Oknom o konstrukcji skrzynkowej lekkości nadaje krzyż okienny z interesującymi zdobieniami (ślepie, przymyk). Zdobienia ograniczają się zazwyczaj do profilowania i żłobkowania drewnianej listwy przymykowej. Dużą rolę w odbiorze estetycznym zabudowy mają obramowania otworów okiennych. W budynkach z czerwonej cegły licowej uwagę zwracają nadokienne łuki odciążające. Są one szczególnie powszechne w budynkach gospodarczych. Okna tynkowanych budynków mieszkalnych obramowane są często żłobionymi opaskami okiennymi, uszakami z towarzyszącymi fryzami, gzymsami, podokiennikami i naczółkami. Pospolite są ponadto łączenia kilku otworów okiennych w całość, poprzez dekorowanie ich wspólnym gzymsem odcinkowym. Stosunkowo powszechnie występują okna pozorne (iluzjonistyczne) i świetliki, w budynkach gospodarczych natomiast wywietrzniki przyjmujące różne formy (podłużne, romboidalne, krzyżowe).

Drzwi traktowane są często jako wizytówka domu. Z tego powodu są one niejednokrotnie przyozdabiane różnorodnymi zdobieniami snycerskimi. Najczęściej spotykane są drzwi dwuskrzydłowe o konstrukcji ramowo-płycinowej. Elementem ozdobnym i praktycznym były nadświetla ze szczeblinami. Zdobione są ścięciem naroży, dodaniem uszaków i rautów lub profilowaniem obrysu. Duże znaczenie w odbiorze wizualnym miał umiejętnie dobrany do proporcji budynku podział płycin i ich zdobienia. Nieco mniejsze znaczenie niż w przypadku okien ma zdobienie listew przymykowych (kanelowanie, konsolki), które malowane są farbą olejną, najczęściej w różnych odcieniach brązu. Zdobienia obramowań drzwiowych nawiązują stylistyką do okiennych. Zazwyczaj wykonane są z ozdobnego tynku o jasnej kolorystyce kontrastującej z ciemnymi płycinami.

Istotną rolę w kształtowaniu elewacji budynków odgrywa gzyms (ceglany bądź tynkowany), najczęściej o układzie kostkowym, skośnym bądź romboidalnym. Popularne w innych częściach Mazur kształtki ceramiczne należą na tym terenie do rzadkości.

Właściwych proporcji nadają elewacjom niezwykle popularne fryzy, z cegłą licową układaną tak, jak w przypadku gzymsów. Dużą rolę w kształtowaniu sylwety elewacji ma rytmika rozmieszczenia cegieł. Zdobienie to występuje równie często w zabudowie mieszkaniowej, jak i gospodarczej. Szczyty budynków niejednokrotnie zaopatrzone są w betonowe płyty z wyrytym rokiem wzniesienia obiektu. Funkcje ozdobne pełnią również układy deskowań szczytów (pionowe, poziome lub „w jodełkę”). Charakterystycznym budulcem podmurówek jest kamień polny tworzący interesujące zestawienia, zarówno z czerwoną cegłą licową, jak i ciemnym drewnem. Funkcje ozdobne pełni tu również jasna fuga. W przypadku budynków gospodarczych, podmurówki są często dużo wyższe i przeplatają się nierównomiernie z cegłą licową. Warto wspomnieć ponadto o kotwach stosowanych w elewacjach, które oprócz funkcji konstrukcyjnej, są również ważnym urozmaicheniem fasady budynków (głównie gospodarczych) pod względem estetycznym.

Charakterystycznym elementem zabudowy regionalnej gminy są ganki. Snycerskie opracowanie elementów konstrukcyjnych i dekoracyjnych znacząco podnosi walory estetyczne budynku, przy którym występuje. Innymi elementami ozdobnymi, stosowanymi w gankach, była oprawa okienna, rzeźbione płyciny ścian bocznych, balustrady i słupki. Mają one niezwykle zwiewną formę nadającą budynkowi lekkości.

PRZEKSZTAŁCENIA FORMY

Przekształcenia wartościowej zabudowy regionalnej na omawianym terenie są znaczące. Problemem są głównie remonty istniejących budynków mieszkalnych oraz popadające w ruinę budynki gospodarcze. We współczesnych projektach zauważalna jest marginalizacja znaczenia detalu i maksymalne uproszczenie elewacji budynku. Problemami są: niewłaściwa proporcja, materiał i kolory. Plastikowe okna nie mają wewnętrznych podziałów, na elewacjach brakuje zdobień przełamujących monotonię, wprowadzających rytm i harmonię. Wielospadowe dachy kryte blachodachówką w różnych kolorach nie powielają utartych wzorców architektonicznych, obecnych w krajobrazie od wieków, a przede wszystkim przeczą zasadzie ustawowego „dobrego sąsiedztwa”.

Elewacje istniejących budynków są często tynkowane lub pokrywane sidingiem (rys. 1). Zarys elewacji staje się monotony, a styropian, którym okładany jest stary budynek, w połączeniu ze szczelnymi oknami z plastiku staje się przyczyną problemów z zawilgoceniem wnętrza budynku. Wymiana stolarki okiennej i drzwiowej powiązana jest ze zmianą kształtu otworów i ich lokalizacją w elewacji (rys. 2–4). Nieprzemyślane zabiegi powodują całkowite zeszczenie formy architektonicznej. Skuwane zostają cenne obramowania okienne, usuwane gzymsy, podokienniki. Współczesna wizja budynku zmierza do maksymalnego uproszczenia formy, zaniku tego, co w architekturze najcenniejsze. Drewniane okna, które zabierały światło słoneczne podziałami stolarki okiennej, wymieniane są na większe, plastikowe, które zaraz po wstawieniu zasłanianie są roletami. Dodatkowymi problemami są zmiany wprowadzane w konstrukcji i pokryciu dachu. Solidna „holenderka” wymieniana jest na tańszą, różnokolorową blachodachówkę. Zmiany nie omijają niestety również obiektów zabytkowych.

Rys. 1. Przykrywanie ozdobnych fryzów oraz przekształcenia otworów okiennych i drzwiowych, Tyrowo, wrzesień 2011 r. (fot. autor)

Fig. 1. Covering ornamentals friezes and transformation of window and door openings, Tyrowo, September 2011 (phot. by the author)

Rys. 2. Współczesne przekształcenia detalu architektonicznego, Brzydowo, wrzesień 2011 r. (fot. archiwum KNAK „Horyzont”)

Fig. 2. The contemporary transformation of architectural detail, Brzydowo, September 2011 (phot. KNAK „Horyzont”)

Rys. 3. Ubożenie elewacji budynku mieszkalnego w wyniku niewłaściwego umiejscowienia nowych otworów okiennych, Durąg, wrzesień 2011 r. (fot. archiwum KNAK „Horyzont”)
Fig. 3. Depletion of the facade of a residential building due to improper siting of new window openings, Durąg, September 2011 (phot. KNAK „Horyzont”)

Rys. 4. Znaczące przekształcenia budynku mieszkalnego, Durąg, wrzesień 2011 r. (fot. archiwum KNAK „Horyzont”)
Fig. 4. Significant transformation of a residential building, Durąg, September 2011 (phot. KNAK „Horyzont”)

DYSKUSJA

Poniemiecka spuścizna architektoniczna pozostawiona Polakom w spadku podlega silnej degradacji. Za głównego winowajcę niejednokrotnie podaje się brak funduszy na remonty. Jednak wydaje się, że głównym problemem nie jest brak pieniędzy, a brak poszanowania tradycji budowlanej, związany z błędami w wychowaniu estetycznym społeczeństwa. Zdaniem Schillera [1972] technika, będąc najpełniejszym wyrazem naszych czasów, wzbogaca świat o wytwory materialne, ale jednocześnie niszczy wrażliwość jednostki.

Rys. 5. Pozytywny przykład przebudowy tradycyjnego budynku z początku XX w. z zastosowaniem ozdobnego detalu architektonicznego, Tyrowo, wrzesień 2011 r. (fot. autor)

Fig. 5. The positive example of the reconstruction of the traditional building of the early twentieth century with the use of decorative architectural details, Tyrowo, September 2011 (phot. by the author)

Sposobem ratowania zabudowy regionalnej przed deformacjami jest tworzenie gminnej dokumentacji architektury regionalnej, ze szczególnym uwzględnieniem detalu architektonicznego (poszerzona wersja kart gminnej ewidencji zabytków). Brak szczegółowej dokumentacji architektonicznej powoduje zanik tego cennego świadectwa historii [porównaj z: Zbiory fotograficzne..., Basiński i in. 1990, Liżewska 2007, Wysocki 2008, Liżewska i in. 2010, Wysocki 2010, Storz 2011]. We współczesnej architekturze należy nawiązywać do dawnych, regionalnych wzorców. Rozwiązania tego typu mogą być promowane poprzez konkursy architektoniczne. Dobrym przykładem jest konkurs architektoniczny na projekt domu jednorodzinnego dla terenów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego, pt. „Twój dom – dialog z tradycją”. Organizatorzy konkursu nagradzali projekty domów nowoczesnych i funkcjonalnych, których architektura w twórczy sposób nawiązywała do najlepszych tradycji regionu, zapewniając równocześnie wysoki

standard życia mieszkańców i poszanowanie walorów środowiska. Mimo wszystko, nieuniknione wydaje się wprowadzenie do skansenów etnograficznych przykładów budownictwa murowanego z początku XX w. – wartości, która w zastraszającym tempie ginie z krajobrazu kulturowego Mazur. Problem jest znaczny, przyjmuje obecnie charakter niekontrolowanego zjawiska. Na szczęście od reguły tej zdarzają się wyjątki. Przykład wyremontowanej zagrody w miejscowości Tyrowo (rys. 5), w której właściciele nieruchomości dokonali gruntownego remontu zabudowy z lat 30. XX w., jest krzepiący. Pozostawia też nadzieję, że wartościowej zabudowy z początku XX w. nie będziemy musieli oglądać za kilkadziesiąt lat wyłącznie w skansenach.

PIŚMIENNICTWO

- Antolak M., Brewka K., Chudzik K., Dobrzyńska O., Kowalewska J., Łebkowska M., Olszak A., Witkowska M., 2011. Podsumowanie obozu naukowo-badawczego Koła Naukowego Architektów Krajobrazu „Horyzont”, Kąkrowo, 5–10 września 2011 r., kierownik naukowy i opiekun Koła: mgr inż. arch. kraj. Mariusz Antolak (materiały niepublikowane).
- Basiński A., Górka A., Lipińska B., Medowski T., Krzempek K., 1990. Budować na wsi. Zasady kształtowania krajobrazu wiejskiego w województwie elbląskim. Biuro Architektury Regionalnej (maszynopis), Gdańsk.
- Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und seinen Grenzgebieten. 1905/1906. Hannover.
- Detlewsen R., 1911. Bauernhauser und Holzkirchen In Ostpreussen, Berlin.
- Drexler I., 1921. Obudowanie wsi i miast na ziemi naszej. Wyd. Zakładu Nar. im. Ossolińskich Lwów–Warszawa–Kraków.
- Iwanicki K., 1917. Budownictwo wiejskie. Poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi. Wyd. Drukarnia Polska w Kijowie Kijów–Warszawa.
- Liebold B., 1891. Budowle z cegły nietynkowanej. Wzornik detalu dekoracyjnego. Holzminden.
- Liżewska i. i in., 2010. Analiza tradycji wiejskiego budownictwa jednorodzinnego na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego. ROBiDZ Olsztyn.
- Liżewska I., 2007. Tradycyjne budownictwo wiejskie na Warmii i Mazurach. Borussia Olsztyn.
- Liżewska I., 2008. Zarządzanie krajobrazem kulturowym małego miasta. Przeobrażenia urbanistyczno-architektoniczne miasta Szczytno na przestrzeni XX wieku. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG Sosnowiec 10, 71–72.
- Odbudowa wsi polskiej. Projekty zagród włościańskich wyróżnione na konkursie ogłoszonym przez C.K.O. za pośrednictwem Koła Architektów w Warszawie, 1915, Warszawa.
- Schiller F., 1972. Listy o estetycznym wychowaniu człowieka i inne rozprawy. Czytelnik Warszawa, s. 41–170.
- Schimanski E., 1936. Das Bauernhaus Masurens. Królewiec.
- Storz K., 2011. Murowany dom wiejski w krajobrazie kulturowym Warmii i Mazur. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wysocki J., 2008. Studium zróżnicowania regionalnego zabudowy wiejskiej regionu warmińsko-mazurskiego, Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Wysocki J., 2010. Zróżnicowanie regionalne budownictwa wiejskiego Warmii i Mazur. Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego, Olsztyn.
- Zbiory fotograficzne dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu. Prusy Wschodnie – dokumentacja historyczna prowincji, oprac. IS PAN Warszawa.

DIVERSITY AND TRANSFORMATIONS OF ARCHITECTURAL DETAIL IN THE VISUAL PERCEPTION OF BUILDINGS: A CASE STUDY OF THE COMMUNE OF OSTRÓDA

Abstract. The contemporary patterns of rural settlements consist of mainly the buildings raised in the early 20th c. Being excellent examples of master masonry, these houses are the core of rural settlements. Architectural detail plays an extremely important role in their visual perception. Our analysis comprised the regional architecture in the rural commune of Ostróda. Eight villages were selected for detailed analysis. The study was performed in September 2011, and included the villages of Brzydowo, Durąg, Lichtajny, Lipowo, Ornowo, Reszki, Turznica and Tyrowo. When documenting the architectural detail, the following received particular attention: roofs, windows, doors and exterior wall finish. The exterior walls of existing buildings are often plastered or covered with wall siding. The window and door frames are often replaced, which alters to the original openings. When the original roofing is changed, the visual quality of a whole building may suffer. The ornamental detail is removed or covered. In contemporary designs of houses, architectural detail is treated as of marginal importance and exterior wall design is extremely simplified.

Key words: architectural detail, regional architecture, Ostróda

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 26.09.2013